

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ

ХЕРСОН СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ В ПРАЦЯХ
О.ШМІДТА У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала: здобувачка II курсу
07-241 М групи
Спеціальності 014 Середня освіта
Спеціалізація 014.03 Історія
Освітньо-професійної програми
Середня освіта ((історія)
Чаура Ірина Анатоліївна

Керівник професор Водотика Сергій
Григорович
Рецензентка к.і.н., доцентка кафедри
суспільних наук Херсонської філії
Національного університету
кораблебудування адмірала
Макарова
Коновалова Ганна Василівна

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Праця О. Шмідта «Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния» як історичне джерело	6
РОЗДІЛ 2. Перші 80 років історії Херсона на сторінках праці О. Шмідта	16
РОЗДІЛ 3. Губернський центр з провінційним обличчям.....	23
РОЗДІЛ 4. Мешканці Херсона на сторінках праці О. Шмідта...30	
РОЗДІЛ 5. Херсонський порт як осердя економіки міста.....	41
РОЗДІЛ 6. Методика використання «Материалов для географии и статистики России. Херсонская губерния» у шкільному курсі історії.....	47
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	56
ДОДАТОК А. Кодекс академічної доброчесності здобувача вищої освіти Херсонського державного університету	

ВСТУП

Актуальність обраної теми зумовлена наступними факторами. По-перше, це необхідність дослідити евристичний потенціал праці О. Шмідта «Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния», який недостатньо використовується в науковій і навчальній літературі. По-друге, в цьому історичному джерелі майже 200-річної давнини капітаном Генерального штабу Російської імператорської армії чітко простежена різниця між походженням, звичками, психологією українців і росіян. Це хрестоматійне положення останнім часом заперечується офіційною Росією твердженням, що українці і росіяни є одним народом, і вимагає спростування. По-третє, сучасна ситуація з викладанням історії України в загальноосвітніх навчальних закладах вимагає якнайширшого використання історичних джерел, які дозволяють урізноманітнити та зробити цікавим для учнів процес осягнення історії нашої держави та нашого краю.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Магістерська робота виконана згідно плану роботи студентської дослідницької групи з історії Херсонщини та пов'язана з кафедральною науково-дослідною темою «Проблеми регіональної історії», номер державної реєстрації 0112U008448.

Метою магістерського дослідження є аналіз наукових і методичних особливостей праці О. Шмідта «Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния» як історичного джерела для вивчення історії України в загальноосвітніх навчальних закладах.

У відповідності з метою визначено наступні завдання магістерського дослідження:

- з'ясувати особливості праці О. Шмідта як історичного джерела;

- дослідити специфіку висвітлення О. Шмідтом історії Південної України та історії Херсона;
- охарактеризувати обличчя Херсона середини ХІХ ст. за «Материалами для географии и статистики России. Херсонская губерния»;
- проаналізувати соціально-демографічний та етноконфесійний склад населення Херсона середини ХІХ ст.;
- визначити роль порту в економічному житті Херсона середини ХІХ ст.;
- сформулювати методичні рекомендації щодо використання праці О. Шмідта під час вивчення історії в загальноосвітніх навчальних закладах.

Об'єктом дослідження є методика викладання історії Південної України в загальноосвітніх навчальних закладах, а предметом – праця О. Шміта «Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния» як історичне джерело вивчення історії Південної України і Херсона середини ХІХ ст.

Хронологічні рамки дослідження визначені серединою ХІХ ст., а територіальні – адміністративними кордонами Херсона зазначеного періоду.

Наукова новизна роботи полягає в наступному:

- вперше охарактеризовано комплекс історіографічних, джерелознавчих і методологічних аспектів праці О. Шмідта «Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния» як історичного джерела;
- з'ясовано погляд О. Шмідта на історію Херсона перших 80-ти років його існування;
- на основі даних джерела уточнено чисельність, станову, соціальну та етноконфесійну структуру мешканців міста середини ХІХ ст.;

- доповнено існуючі в літературі уявлення щодо місця і ролі порту в економіці Херсона;
- подано методичні рекомендації щодо використання «Матеріалов» під час викладання історії в загальноосвітніх навчальних закладах.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання основних положень роботи у викладацькій діяльності учителів історії загальноосвітніх навчальних закладів.

Структура роботи зумовлена її об'єктом, предметом, метою і дослідницькими завданнями та складається зі вступу, шести розділів, висновків і списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1. ПРАЦЯ О. ШМІДТА «МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ
ГЕОГРАФИИ И СТАТИСТИКИ РОССИИ. ХЕРСОНСКАЯ ГУБЕРНИЯ»
ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Після поразки Російської імперії у Кримській війні 1853-1856 рр. перед владою постало питання модернізації країни. Для здійснення цього процесу потрібно було усвідомити реальне становище в неосяжній імперії – кількість і склад населення, стан економіки, наявність шляхів сполучення, місцеві бюджети і спроможність місцевої бюрократії управляти підвладними територіями тощо. Державна статистика часів царя Миколи I була просякнута фанфаронством, оковамилюванням, підлабузництвом до вищої влади і лише спотворювала реальну картину. Не мала імперія й надійної системи звітності, оскільки на місцях можновладці дбали про свої статки і для збереження «доходних мест» прикрашали реальний стан речей. Саме тому для зібрання та аналізу становища імперії було залучено корпус офіцерів Генерального штабу російської армії. До нього належали випускники Миколаївської академії Генерального штабу, які відзначались на тлі неосвіченого і корумпованого імператорського чиновництва доброю підготовкою, вірністю імперії та Романовим, високим соціальним статусом. Зібрати відповідні матеріали по Херсонській губернії та Херсону судилося непересічній особі, 25-річному капітану Генерального штабу Олександрю Оттовичу Шмідту, який за походженням, освітою, службою належав до найкращої частини російського імперського офіцерства [див. 13, 31, 32].

Природно, що характеристики роботи має передувати опис автора. Олександр Оттович Шмідт народився в родині генерал-лейтенанта Отто Карловича Шмідта, який півстоліття, з 1813 по 1863 рр., прослужив в

російській армії. Етнічному німцю, без великих статків і високих покровителів, довелось сумлінно тягнути армійську лямку і покладатись лише на свої сили. Так, звання «полковник» він отримав через 30 років після початку служби, а перше генеральське звання «генерал-майор» йому надали лише після 13 років перебування на генеральській посаді командира кінно-артилерійської бригади у 1850 р. І вже на схилі життя заслужений ветеран став генерал-лейтенантом. Для повноти картини додамо дві характерні риси щодо батька О. Шмідта. По-перше, як старанний, освічений і кваліфікований офіцер Отто Карлович служив в кінній артилерії, технічно найскладнішому роді військ тодішньої імперії. По-друге, останні 13 років своєї служби він провів на Півдні України, в Херсонській губернії, де очолював кавалерійські округи військових поселен [33].

Очевидно, що Отто Карлович прищепив своїм синам чимало чеснот справжнього офіцера – сумлінне ставлення до служби, прагнення здобути найкращу загальну і військову освіту, добропорядність, намагання осягнути всі деталі дорученої справи, вірність імперії. Зрозуміло, що родина Шмідтів була далекою не те що від демократичних, але й від ліберальних переконань. Але вона відрізнялась від загальної маси офіцерства миколаївської Росії, вкрай обмеженого, не досить освіченого, доволі бідного і схильного до чарки.

Олександр Шмідт народився в час, коли його батько у чині підполковника «тягнув армійську лямку» в провінції. Але по мірі дорослішання майновий стан і соціальний статус родини покращувався і на момент закінчення Олександром кадетського корпусу батько став генералом. Це, поза всякий сумнів, позитивно вплинуло на його кар'єру. Позитив підсилювався тим фактом, Олександра як старшого сина в родині було охрещено в православ'я. Батько - німець-лютеранин добре розумів правила кар'єрного просування в умовах панування в Російській імперії

офіційної ідеології за формулою міністра освіти і президента Російської академії наук С. Уварова «Православие – самодержавие – народность».

В 1-му Кадетському корпусі Олександр отримав середню загальну і військову освіту, а в Миколаївській академії Генерального штабу – вищу військову. Ці елітні військові заклади надавали глибокі знання не лише з військових наук (топографія, тактика, стратегія, військова історія), але з загальноосвітніх дисциплін – іноземні мови, державне управління, географія, загальна історія, економіка. Навчався юнак блискуче – в обох навчальних закладах випускався по 1-му розряду. Надалі Олександр все життя поповнював свої знання – багато читав, аналізував оточуючу дійсність. Був відомий своєю широкою науковою ерудицією. Звісно це стало підмурком його розуміння необхідності модернізації Російської імперії та прихильності до порівняно ліберальних поглядів.

Службу О. Шмідт розпочав у 1852 р. у престижному Лейб-гвардії Драгунському полку, але згодом перевівся у польові війська, де проходив службу на командирських і штабних посадах в кавалерійських і піхотних частинах переважно в Україні, у штабі Київського військового округу. Займався розробкою планів бойових дій.

Брав участь у Кримській війні 1853-1856 рр. і російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. У 1873 р. отримав звання генерал-майора, у 1885 р. – генерал-лейтенанта, у 1904 р., після 50-річної служби, був звільнений у відставку з присвоєнням звання генерала від інфантерії, тобто повного піхотного генерала [13]. За роки служби отримав чимало нагород, серед яких ордени Володимира 3-го і 4-го ступенів, Святого Станіслава 1-го і 2-го ступенів, Святої Анни 1-го і 2-го ступенів, Олександра Невського. Був одружений на Ганні Лукомській. Подружжя мало двох синів і трьох дочок. Обидва сини успадкували родинну професію військових.

О. Шмідт був відомий як автор низки праць з військової справи та активною участю у науково-громадському житті, зокрема його було обрано членом деяких наукових товариств Києва.

У 1879 р. він придбав маєток Осламів (тоді Ушицький повіт Подільської губернії, наразі с. Віньковецького району Хмельницької області). У маєтку О. Шмідт заклав сад і плодорозсадник. Плодові саджанці яблуні, груші, черешні, вишні і сливи доставляли з Никитського ботанічного саду Криму, розсадників Києва, Одеси, Варшави, Риги та інших місць. Маєток згодом перетворився на центр науково-дослідного садівництва. У ньому після відповідних дослідів було виведено велику кількість нових сортів плодових дерев. Досвід маєтку описувався у столичних часописах, зокрема в журналі «Пловодство», з рекомендаціями щодо садівництва. Особливої слави зажили осламівські яблука, які успішно конкурували з іноземними.

Сад О. Шмідта розкинувся на 75 га і був відомий далеко за межами Поділля. Так, про нього згадував відомий український письменник М. Стельмах у творі «Велика рідня» [27]. У період соціальних потрясінь ХХ ст. маєток було знищено, але слава про сад залишилась. В Росії до сьогодні сорт яблук Джонатан звать Осламівським.

Залишив по собі добру пам'ять Олександр Оттович і на Херсонщині. У 1859 р. Генеральний штаб командував його для військового огляду – опису Херсонської губернії як потенційного театру військовим дій з огляду на гіркий досвід Кримської війни. Впродовж року капітан О. Шмідт докладно вивчав величезну Херсонську губернію, яка в той час включала правобережну Херсонщину, сучасні Кіровоградську, Миколаївську (без м. Миколаїв і околиці), Одеську області та частину Молдови (Придністров'я) з площею 744 тис. км², що перевищує сучасну Херсонську область у 2,5 рази. Губернія простягалась із заходу на схід на 400 км і з півдня на північ на 300 км.

Олександр Оттович декілька разів відвідав Херсон та його околиці, уважно обстежив площу, природу, господарство, чисельність і склад населення міста. Потім він ще більше двох років ретельно обробляв зібраний матеріал. У 1863 р. О. Шмідт виступив у Генеральному штабі з

докладним 4-годинним звітом про стан Херсонської губернії і лише після цього його праця під назвою «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба» була опублікована у двох томах загальним обсягом 1700 сторінок [11, 12]. Показово, що до доповіді уривок праці про стан шляхів сполучення був опублікований у часописі «Одесский вестник» та окремою брошурою та отримав схвальні відгуки [10]. За цю працю молодий офіцер отримав свій перший орден – Святого Володимира 4-го ступеню і звання полковника.

Праця О. Шмідта до сьогодні користується значною увагою дослідників і краєзнавців, про що свідчать співробітники краєзнавчого відділу Херсонської обласної наукової універсальної бібліотеки імені О. Гончара. Електронна версія праці розміщена на сайті «Україніка: електронна бібліотека «Україніка» в ресурсах Національної бібліотеки України ім.В. Вернадського.

Що ж уявляє собою праця О. Шмідта? Згідно загального задуму Генерального штабу, у кожний том по окремих губерніях мали увійти архівні документи, детальні статистичні відомості, географічні описи, карти та плани, дані про чисельність і склад населення. Передбачалось подати історичні нариси кожної губернії та історію заселення її міст, етнографічну характеристику народів, що мешкали на її території, а також відобразити стан освіти, релігії, охорони здоров'я, змалювати міський простір найбільших міст. Також мали бути узагальнення щодо цін на основні продукти, вартість транспортування вантажів і людей, стан транспортної інфраструктури та інші відомості, що безпосередньо або опосередковано впливали на планування військових дій.

Цим грандіозним планам не судилося збутися у повній мірі через їх обсяги та обмеженість фізичних можливостей одної людини. Так, по Таврійській губернії праця не була завершена і це збіднює джерельну базу історико-краєзнавчих досліджень лівобережжя Херсонщини. В

описі сусідньої Катеринославської губернії відсутній історичний нарис, бракує відомостей про динаміку і склад населення [див. 4]. Вадю можна продовжити.

Праця О. Шмідта значно виграє у порівнянні з описами інших губерній, що є безпосередньою заслугою непересічного автора. У ній не лише присутній історичний нарис Херсонської губернії, але й власне історичний підхід, а в ряді місць історичні екскурси є важливою складовою праці. До прикладу зазначимо, що в сюжетах про рибні промисли О. Шмідт подає опис риболовлі за часів античності з цитуванням Геродота, пробує з'ясувати роль рибальства у господарстві Запорозької Січі [12, с. 273-284].

Структура «Матеріалов» логічна і продумана. Так, у першому томі подано короткий нарис історії губернії [11, с. 3-80]. Для сучасного читача він цікавий імперським поглядом на історію краю, що допомагає краще уявити сутність російської імперської політики. Далі йде характеристика географії губернії, докладно описуються ріки й озера, ліси, болота тощо. Очевидно, що ці сюжети мають стати важливим джерелом для вивчення історії довкілля. Доволі детально описано й клімат.

До речі, ознайомлення з текстом свідчить про дві важливі речі для нашого аналізу. По-перше, текст праці свідчить про практично всебічну підготовку автора – він водночас є добрим географом, економістом, демографом і непоганим істориком. По-друге, при підготовці кожного з сюжетів «Матеріалов» О. Шмідт ретельно, з дійсно німецьким сумлінням і пунктуальністю вивчав справу шляхом власних спостережень, опрацювання літератури, аналізу думок фахівців із середовища місцевого населення.

Як військовий О. Шмідт приділив значної уваги опису шляхів сполучення. Для вивчення історії Херсона, зокрема його включеності в модернізацію, напрочуд важливим є сюжети про суходільні шляхи і

гузовий транспорт, стан мореплавства по Чорному морю і Дніпру, судноплавність Дніпровських гирл тощо.

Непересічне значення для вивчення етнодемографічної ситуації, етнічної історії та внеску етнічних спільнот у культурну спадщину Херсона і Херсонщини має характеристика становища (побут, культура, заняття) українців, євреїв, росіян, німців, греків, караїмів [11, с. 487-553].

Великий розділ праці О. Шмідт присвятив власне демографічним процесам, що дозволяє сучасним дослідникам вважати його одним з перших демографів. Йдеться про аналіз чисельності населення за час існування Херсонської губернії на основі критичного вивчення тодішніх демографічних відомостей у статистиці та динаміці, розподіл мешканців за територіальним і релігійним вимірами, природний рух населення (народжуваність і смертність), міграції. Значний інтерес викликає подана автором станова структура населення та коротка, але змістовна характеристика соціального обличчя кожного стану.

В кінці кожного тому подано складені О. Шмідтом розлогі таблиці з ілюстрацією основних положень праць (загалом 44 таблиці до двох томів) та публікація декількох карт, знайдених в архівах Генерального штабу російської армії. Деякі з них, скажімо карта Вольностей Війська Запорозького напередодні ліквідації Січі у 1775 р., становлять цінне історичне джерело.

У другому томі «Материалов» міститься докладний огляд основних галузей економіки губернії – сільського господарства по галузям, рибних і соляних промислів, мануфактурного виробництва, ремесл тощо [12, с. 3-296]. Так, щодо історії Херсона нами було використано відомості про рибальство, соледобування, сільське господарство на міських землях, вовномийні, млинарство, чавуноливарні заводи, заклади з обробки сільськогосподарської продукції. Унікальні дані подає О. Шмідт про кораблебудування і ремонт суден, зокрема аналізує

специфіку продукції херсонських корабелів. Досить інформативними є відомості щодо праці водовозів, про заготівлю очерету в плавнях, організацію торгівлі – обсяги, структура, форми, соціальна характеристика торговців [12, с. 484-601].

Найбільше інформації для нашої роботи міститься в описі міст губернії і Херсона зокрема. На відповідних сторінках йдеться про історію, розміри, архітектуру, зовнішній вигляд, благоустрій, характер і звичаї населення Херсона [12, с. 733-747].

Природно, що праця О. Шмідта не могла не привернути увагу дослідників. Googleмістить близько півсотні посилань на цитування праці і посилань на книгу. Першим звернувся до використання «Материалов» відомий і авторитетний радянський історик-демограф В. Кабузан. У своїй праці «Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII–первой половине XIX века (1719-1858 гг.)» він використав відомості О. Шмідта при характеристиці процесу заселення краю, статистики складу переселенців, розподілу міських земель, аналізі динаміки чисельності окремих етнічних груп. Дослідник відзначив якість історичного нариса щодо заселення Південної України і висловив здивування щодо того, чому історики практично не використовують працю О. Шмідта. В. Кабузан, порівнюючи томи з серії «Материалов» по Херсонській і Катеринославській губерніям, відмітив якість, системність і досконалість праці О. Шмідта [23, с. 11]. У 1990-ті роки наведені в «Материалах» відомості про кораблебудування в Херсоні використали російські дослідники російського флоту і кораблебудування [22]. У докторській дисертації з історії фінансово-кредитної системи Росії московська дослідниця Н. Камінська оперлася не стільки на фактичні дані, скільки на оцінки О. Шмідта щодо відповідності можливостей кредитування потребам модернізації економіки [24].

Українські історики А. Бачинський, В. Ващенко та С. Кульчицький почали порівняно широко використовувати дані «Материалов» з кінця 1990-х років. Аналіз доволі заплутаного питання щодо адміністративно-територіального устрою Одеської області в ХІХ ст. вони оперли на по-військовому точні викладки О. Шмідта [14].

Вище вже йшлося про значний евристичний потенціал зібраних та упорядкованих О. Шмідтом даних для цілої низки гуманітарних наук. Це наочно продемонструвала співробітниця Інституту етнології, фольклористики та мистецтвознавства ім. Т. Рильського НАН України І. Петрова в статті «Повсякденне життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів ХІХ ст.» [25]. Слід погодитись з авторкою в тому, що серед подібних праць «Материалы» О. Шмідта відзначаються всебічним аналізом змін в традиційному житті українських селян-переселенців на Півдні України як під впливом нових природних умов (клімат, ґрунти, взагалі нове оточуюче середовище), так і через формування ринкової економіки.

Зрозуміло, що оскільки праця О. Шмідта стосується Херсонської губернії, то дослідники Одеси, Миколаєва та в найбільшій мірі Херсона залучають її в якості історичного джерела до своїх студій. Так, одеська дослідниця Л. Чорна використала відомості О. Шмідта для аналізу селянських промислів [29], а миколаївські історики М. Шитюк і В. Щукін залучили «Материалы» в якості джерела для вивчення історії єврейського населення Херсонської губернії [30].

«Материалы» користуються популярністю серед істориків Херсонського державного університету. Так, доцент О. Герінбург звернулася до них під час аналізу доробку статистиків ХІХ ст. з питань демографії і природного руху населення зокрема [20]. Відомості про бізнес французів використав в своїй студії «Французькі підприємці і майстри на Півдні України в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.» доцент нашого університету Є. Сидорович [26].

Намагання комплексно залучити «Материалы» до підготовки узагальнюючих праць з історії Херсонської області і Херсона характерне для праць професора С. Водотики. Йдеться про чумакування, рибні промисли, поступ промисловості, зміни в чисельності та складі населення, становище окремих етнічних груп тощо [15, 16, 17].

Підсумовуючи розділ зазначимо, що в кінці 1850-х років капітаном Генерального штабу Олександром Оттовичем Шмідтом була підготовлена, пройшла апробацію та опублікована фундаментальна двотомна праця «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния». Її автор відзначався фундаментальною загальнонауковою підготовкою, сумлінням, ретельністю, працездатністю і бажанням принести користь Російській імперії. Це зумовило появу унікального видання, яке містить величезний обсяг інформації щодо населення і господарства Херсонської губернії і Херсона. Праця є цінним, об'єктивним і достовірним історичним джерелом.

Про це свідчить порівняно широке використання «Материалов» у дослідженнях з економіки, демографії, побуту населення. Водночас слід наголосити, що через недостатню обізнаність інформаційного ресурсу праці евристичні можливості цього історичного джерела використовуються як науковцями, так і вчителями історії не у повній мірі.

РОЗДІЛ 2. ПЕРШІ 80 РОКІВ ІСТОРІЇ ХЕРСОНА НА СТОРІНКАХ ПРАЦІ О. ШМІДТА

На відміну від описів губерній видання «Материалов» О. Шмідт у своїй праці значну увагу приділив історії Нижнього Подніпров'я і Степової України. Так, перший том починається з розділу «Краткий исторический взгляд на Херсонскую губернию», а закінчується «Историческим исследованием о древностях», де подано перелік найважливіших на думку автора археологічних відкриттів і праць з історії Степової України [11, с. 3-81; 23, с. 865-873]. В цілому це досить значний обсяг особливо з огляду на те, що на середину вже позаминулого XIX ст. праць з історії Херсонщини і Херсона практично не існувало.

Зрозуміло, що О. Шмідт не був професійним істориком і враховуючи сучасний рівень вивчення історії Херсона [див. 18] важко сподіватись знайти в його писаннях значні відкриття. Проте історичний розділ становить інтерес щонайменше з трьох причин. По-перше, розділ «Краткий исторический взгляд на Херсонскую губернию» чітко відображає імперський, великодержавно-шовіністичний погляд на історію України в цілому і Херсона зокрема. В цьому сенсі зрозумілішими стають глибинні архетипи імперської свідомості сучасного російського суспільства. Тим більше, що етнічний німець та освічений офіцер О. Шмідт мав погляди імперсько-ліберального типу. Він відрізнявся в думках і діях від прямолінійних російських шовіністів і україножерів. Проте це нічого не змінювало і до сьогодні не змінює по суті і, більше того, є більш небезпечним тому, що обгортає антиукраїнську політику Росії в солодку обгортку. Недарма кажуть, що російська демократія закінчується там, де починається українське

питання. По-друге, в праці О. Шмідта містяться унікальні факти і спостереження, які зумів знайти цей сумлінний слуга Російської імперії. Скажімо, це відомості про природу і клімат – глибина і сила течії Дніпра, острови його дельти, обриси берегів, природні катаклізми тощо [11, с. 97-229, 359-376]. Вони є вкрай важливими для вивчення зміни природно-кліматичних умов з урахуванням того факту, що останнім часом вивчення історії клімату та природного середовища набуває значення одного з провідних трендів сучасної історичної науки.

Нарешті, слід відмітити прагнення О. Шмідта простежити історичне підґрунтя тих чи інших соціальних явищ, що можна назвати стихійним історизмом. Він добре розумів значення історичних фактів і широкого історичного тла (що в сучасній історичній науці називають соціальним часом) в поясненні стану Херсона на середину ХІХ ст. Зокрема, це стосується обставин закладання Херсона, історії його заселення, зміни функцій міста під впливом зміни ситуації в Північному Причорномор'ї, історичних обставин заселення як фактору складання етнічної та соціальної структури його мешканців тощо.

Отже, на що звертає увагу О. Шмідт. Передусім на взаємодію двох стихій – моря і степу. Море він трактує як джерело впливу Заходу, зокрема Давньої Греції, Давнього Риму, Генуї та Візантії, на історію краю. Ці впливи автор вважає позитивними, оскільки вони сприяли появі «вогнища цивілізації». Далі відповідну естафету підхопили Київська Русь і Запорозька Січ. О. Шмідт наголошує, що під західним впливом у Північному Причорномор'ї з'явилося «торгове підприємництво» [11, с. 299-300].

Слід вітати намагання автора показати органічність входження Степової України у західну цивілізацію, розуміння ролі бізнесу, зокрема торгівлі, у поступі краю та позитивну оцінку Запорозької Січі в «хороброму відстоюванні свободи мореплавства» по Чорному морю [11, с. 300].

Разом з тим, всі ці позитивні та вірні факти О. Шмідт намагається вплести у цивілізаторську роль Росії, обґрунтувати її роль в Причорномор'ї як цивілізатора, відновлювача і продовжувача традицій Античності, Візантії та Генуї. Не менш прикметним є те, що вірний солдат імператорської армії силкується зобразити Романових як захисників і виразників корінних інтересів слов'янства [11, с. 300]. Подібні концептуальні потуги виглядають у О. Шмідта доволі примітивно, проте їх в модернізованій і «наукоподібній» формі викладають сучасні російські історики у своїх працях. Вони замість пошуку істини намагаються створити «історичне підґрунтя» Новоросійського проекту В. Путіна [28, С. 26-43].

Історико-ідеологічним поглядам О. Шмідта також притаманне зверхне та зневажливе ставлення до кочівників, Кримського ханства, кримських татар, Османської імперії і Сходу в цілому. Очевидно, це можна пояснити імперіалістичними, по суті загарбницькими війнами Російської імперії проти Османської держави XVIII-XIX ст., безпосереднім учасником яких був і сам О. Шмідт.

Прагнучи довести «исконное» право слов'ян (під ними О. Шмідт розуміє росіян) на Північне Причорномор'я, автор «Матеріалов» намагається штучно збільшити вік перебування слов'ян на цих землях на противагу кочівникам. Так, він вважає слов'янами-уличами антів (наразі їх слов'янська ідентичність не знаходить наукового підтвердження) та болгар, не проводячи різницю між болгарами-тюрками, що були в Північному Причорномор'ї і стали попередниками сучасних болгар-слов'ян [11, с. 379-380]. Між тим, по-перше, слов'яни з'явилися в Північному Причорномор'ї не раніше часів розвиненого середньовіччя. А по-друге, відсутня безпосередня кореляція між часом появи етносу на певній території і правом на його існування на цій землі.

О. Шмідт використовує концепт «Дикого поля» щодо території Степової України і відповідно пише про дикунство кримських татар і

цивілізаторську роль Росії. У нього виходить так, що до завоювання Південної України Росією тут жили дикуни, які поневолювали місцеве слов'янське населення. Пізніше в російській і радянській літературі усталився вираз «визволення Росією південноукраїнських земель від татарських і турецьких загарбників». Він надавав всім діям кримським татар, турок-османів і ногайців негативної оцінки, закликав сприймати їх як ворогів. А навзаєм стверджував історичне право Росії на Степову Україну та однозначно позитивну кваліфікацію загарбницької війни Росії. В реальній історії, а не у міфах, за Північне Причорномор'я і Степову Україну впродовж віків точилась боротьба. Всі учасники її діяли по-різному. Вийшло так, що Російська імперія перемогла. Але ці землі були политі кров'ю і потом запорожців та українських селян, які колонізували цей степ. До речі, і Херсон будувався на українські гроші й силами українців. Поділ народів на дикунів і цивілізаторів є злочинним. Історію слід вивчати, знати й включати в уроки, а не пристосовувати до міфологічних і політичних проектів.

Порівняно детально в праці змальовано перебіг заснування Херсона та перші десятиліття його існування. Цілком слушно О. Шмідт наголошує на об'єктивності виникнення Херсона в пониззі Дніпра після оволодіння Росією внаслідок російсько-турецьких війн клаптиком узбережжя Чорного моря. Місто було збудовано нашвидкуруч як фортеця, військово-морська база і центр кораблебудування, що є загальновідомим. Оригінальність погляду О. Шмідта на історію Херсона проявляється в тому, що місто в кінці XVIII ст. мало блискучі перспективи стати «столицею Новоросії». Але ці перспективи не були реалізовані через низку факторів. Так, вже в кінці XVIII ст. центром військового кораблебудування став Миколаїв, а центром морської торгівлі – Одеса [12, с. 718-720]. Це доволі точне спостереження не знайшло в праці обґрунтування. Більше того, намагання О. Шмідта пояснити це тим, що Херсон був віддалений величезними степовими

відстанями від центральної Росії і мусив покладатися на власні сили (тобто самозабезпечення) не витримує критики. В такому ж становищі знаходились і Миколаїв, і Одеса.

Взагалі тема занепаду Херсона в кінці XVIII ст. не знайшла належного висвітлення в літературі, причому в історико-краєзнавчих студіях це питання обходять [15, с. 72-73]. Лише останніми роками науковці кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету спробували пояснити це явище поспішним і невдалим вибором місця для заснування Херсона [16, с. 89-92]. Внаслідок мілководдя гирл Дніпра і Дніпро-Бузького лиману Херсон так і не став повноцінним глибоководним портом для морських суден. Відповідно і його потенціал як центру військового кораблебудування, військово-морської бази і морського порту був зведений нанівець. Слід також врахувати й ту обставину, що військове значення флоту після приєднання до Росії Криму у 1783 р. та захоплення північно-західної частини Північного Причорномор'я внаслідок російсько-турецької війни 1787-1791 рр. втратило актуальність.

О. Шмідт звертає увагу ще на декілька важливих обставин першого періоду історії Херсона. Він зазначає поступовість і тривалість у часі протягом 50-ти років процесу перенесення установ і закладів Чорноморського адміралтейства з Херсона до Миколаєва – верфі, майстерень, монетного двору, ливарного в канатного заводів тощо. Це, на його думку, стало одним з факторів збереження міста.

Не менш важливою була прив'язка Херсона до візантійського проекту. Нагадаємо, що в часи Катерини II серед правлячих кіл Росії з'явилося бажання перетворити Чорне море на російське озеро, захопити чорноморські проливи й утвердитися на Півдні Європи в якості спадкоємиці Римської імперії. Промотором цього імперського марення був Г. Потьомкін, який дуже поспішав його реалізувати і задарма вгатив мільйони державних коштів (звичайно, не забув і про себе) і десятки

тисяч людських життів. Візантійський проект закінчився крахом. Воєнним розгромом Росії у Кримській війні закінчилася спроба Миколи I захопити проливи. Автор «Матеріалов», який брав участь у Кримській війні, не вилучив уроків з цієї сумної історії і в даному випадку приніс істину в жертву імперським маренням.

Ще одну важливу річ щодо ролі князя Г. Потьомкіна підмічає О. Шмідт. Відразу після захоплення російськими військами у 1789 р. місця впадіння р. Інгул в Південний Буг князь заходився перенести сюди базу військового кораблебудування тому, що тут були кращі умови (більша глибина) порівняно з Херсоном. Тим самим Г. Потьомкін став не тільки засновником Херсона, але й його могильщиком. Але попри це Херсон витримав це випробування долі.

О. Шмідт зробив чимало цікавих і в цілому вірних спостережень. Так, він правильно пов'язав виникнення міста з Олександр-шанцем, невеликим укріпленням часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр. в районі сучасного елеватора, а назву «Херсон» з прагненням Катерини II давати новим містам античні назви згідно візантійського проекту [12, с. 733].

У «Матеріалах» звернуто увагу на роль і значення адміністративного фактору в історії міста. Так, від самого початку Херсон став центром повіту з розміщенням відповідних установ. З кінця XVIII ст. місто втратило «характер військового портового міста», але перенесення у 1803 р. з Миколаєва центру губернії, де не вистачало приміщень для військово-морських і цивільних установ, до Херсона, де такі приміщення були, допомогло Херсону зберегти порівняно високий статус [12, с. 731].

Підсумовуючи розділ наголосимо, що в праці О. Шмідта історії Херсона приділено значну увагу. Автор чітко розумів значення історії як фактору сучасного стану. Цей історичний підхід суттєво підвищує пізнавальне значення роботи О. Шмідта. «Матеріали» містять чимало

цікавих спостережень щодо заснування і перших років існування Херсона, зокрема вони стосуються ролі Г. Потьомкіна та причин занепаду міста як військової бази, центру кораблебудування і морської торгівлі в кінці XVIII ст.

Водночас погляди О. Шмідта як офіцера російської армії на історію Херсона і все Північне Причорномор'я скоріше являють собою взірець великодержавного історичного міфотворення, притаманного і сучасній пропаганді Росії в межах гібридної війни проти України.

Зазначені особливості викладу О. Шмідта слід враховувати при використанні «Матеріалов» в шкільному курсі історії України.

РОЗДІЛ 3. ГУБЕРНСЬКИЙ ЦЕНТР З ПРОВІНЦІЙНИМ ОБЛИЧЧЯМ

Історично і ментально в Україні під словом «провінція» розуміють щось другорядне, низькосортне, те, що Панько Куліш звав «хуторянством». З часів Російської імперії у великих містах буяло й вирувало життя, а у невеликих і малих містах історичний час немов би завмер.

Проте сьогодні, в часи Internetta інформаційного суспільства ситуація дещо змінюється. Скажімо, чимало провідних американських університетів (на думку приходить Каліфорнійський в Берклі) розміщуються в невеликих містах, а в Європі з часів середньовіччя наука, освіта і культура панували теж в таких містах – згадаємо славнозвісний Оксфорд. Життя в тихих провінційних містах має свої переваги і не всім, в тому числі і молоді, до вподоби мегаполіси.

Очевидно, що сьогодні херсонцям слід відмовитись від негативного сприйняття статусу провінційного міста і робити все належне, щоб життя в ньому було комфортним. А це від розмірів не залежить. Отже, у визначення «провінційний Херсон» автор не вкладає заздалегідь негативного сенсу, а лише констатує очевидний стан речей, який склався історично.

О. Шмідт, приїхавши зі столичного Санкт-Петербургу, відмічав патріархально-провінційне обличчя Херсона наприкінці 1850-х років. На основі порівняно тривалих спостережень своїм військовим поглядом з увагою до найменших дрібниць Олександр Оттович зауважив наступне. В місті був відсутній характерний для міста стиль життя – підприємництво, громадське життя, культурні заходи, рівень комфорту, ті прошарки міського населення, які створюють міське життя (банкіри і

підприємці – новатори в сфері економіки, дворяни, студенти, старшокласники гімназій, вчителі, різночинці). Чиновники і купецтво, які мали забезпечувати оцей притаманний місту ритм буття, вели вкрай замкнене життя, їх задовольняло старе і вони не прагнули до нового. Містяни намагались не збільшити, а зменшити кількість та інтенсивність поза сімейних контактів.

Яскравим проявом цього неміського стилю життя була ситуація з поштовими адресами. В Херсоні орієнтувались як у селі і для визначення місця проживання не називали номер будинку, а просто зазначали – він живе по такій-то вулиці поруч з певним будинком. Спроба влади встановити сучасну систему назв вулиць і нумерацію будинків зазнала краху і вулицям були повернені старі найменування з часів заснування міста – Суворова, Потьомкіна, Ганнібала тощо [12, с. 744].

Свідомством такого стану був бюджет – вкрай малий як для губерньського центру (48,0 тис. крб. у 1859 р.), частина податків зберігалася у вигляді повинностей і збиралась у натуральній формі (це типово середньовіччя). Дефіциту бюджету не було, але грошей не вистачало на мінімальні потреби (навіть на годування в'язнів), причому заборгованість по міських податках у 1859 р. перевищувала річний бюджет [12, с. 746]. Очевидно, що така ситуація була свідченням низького рівня бізнесової активності та корумпованого адміністрування податків. Зазначимо, що ці проблеми залишаються в Херсоні донині.

На архітектурне обличчя і «дух» Херсона вирішальний відбиток накладали купці (не великі, а за Гоголем, «середньої руки»), міщани (не західноєвропейські бюргери, а саме російські «сплячі» міщани) і чиновники. Справа в тому, що Херсон мав порівняно велике, як для свого розміру, число управлінських установ і відповідно чиновників. Тут знаходились губерньські та повітові установи, адміністрація порту і таможні. У кінці 1850-х років в Херсоні була й порівняно велика

кількість офіцерів, оскільки тут розміщувався військовий гарнізон з постійним комендантом, управління Південної артилерійської округи, Південної інженерної і 8-а округа внутрішньої стражі [11, с.93]. Військові структури розміщувались в Херсоні не через його військове значення, а в силу наявності «казьоних» приміщень, які залишились з часів Катерини II. Очевидно, що подібний стан еліти міста суттєво впливав на його зовнішнє і внутрішнє обличчя.

Херсон складався з двох частин, розділених фортецею. Місто розташовувалось вздовж Дніпра і р. Кошової, в яку впадає Балка – вона відділяла власне місто (Купецький або Грецький форштадт) від передмістя – Забалки. З іншого боку фортеці, вище по Дніпру, розташовувався Військовий форштадт (передмістя) або Воєнка. Дніпро в районі Херсона звужувався і був вужчим порівняно з Бериславом. Річка оточена цілим морем очерету з вербовими гаями – острівцями.

Місто і передмістя мають сплановану мережу прямих вулиць. Центральні вулиці частково упорядковані – мають тверде покриття і систему відведення води, за ними доглядають. Але все ж таки більшість знаходиться в жахливому стані і стають практично непрохідними під час дощу чи танення снігу.

На середину XIX ст. в Херсоні, якщо спиратись на опис та аналіз міського життя О. Шмідта, поступово формувался міський простір із центром, районом бізнесу (точніше сказати, господарської активності) і околицями. Втім ці зони, по-перше, нагадували скоріше традиційне російське, а не західноєвропейське місто. Бізнес був зосереджений по берегах Дніпра і Кошової – річкова пристань і морський порт, склади, пакгаузи, верфі, вовномийки, лісопилки, млини, безліч плотів, щогл, різноманітних суден тощо.

Проте міський простір саме формувался, оскільки у Херсоні, за твердженням С. Водотики, період трансформації, переходу від військово-морської фортеці і столиці Новоросії до губернського міста з

провінційною долею затягнувся [15, с. 84-87]. Центр міста не був чітко сформований і важко проглядався. У старому місті (Купецький форштадт) поруч з житловими будинками знаходилися будівлі – пустки, в яких ніхто не жив і які поступово руйнувалися. Так, за відомостями державної статистики таких приміщень було близько 400-т – колишні казарми, склади, житла вищих чиновників і офіцерів. Поряд з великими 2-поверховими будівлями (вони тоді виглядали велетнями серед моря мазанок) знаходилися бідні хижі, які в інших губернських містах, за О. Шмідтом, не зустрічаються [12, с. 740].

Міські ворота тоді знаходилися в районі сучасного залізничного вокзалу. Ліворуч йшов район Мельниці (названо через наявність вітряків та інших млинів), а праворуч – «острог» (в'язниця) і біля ньогоobelіск на честь Дж. Говарда (існує і сьогодні по проспекту Ушакова). Після в'їзду у місто ліворуч подорожній бачив церкву (збереглася) і міське кладовище (наразі недіюче, перетворене на міський некрополь). О. Шмідта вразила значна кількість добротних і гарних пам'ятників на цвинтарі (частина збереглася до сьогодні) [12, с. 733].

До Дніпра вів центральний бульвар довжиною у 2 км (сучасний проспект Ушакова). Ліворуч по бульвару розташовувалась площа (сучасна площа Свободи), праворуч від неї – будівля колишнього канатного заводу довжиною майже 450 м (знесена, тепер тут бульвар Мирний). Далі від центрального бульвару до фортеці йшов Пестелевський бульвар (вулиця Перекопська). До нього праворуч долучалась площа з будинком губернатора і кращим готелем. Тут власне і був центр, який відділяв Купецьке місто від фортеці. В цілому Херсон простягнувся на 6 км, мав ширину 2,5 км, периметр з передмістям сягав 15 км [12, с. 732-733]. О. Шмідт відмічає, місто виглядало набагато привабливішим з боку Дніпра, коли амфітеатром поставало перед очима з будинками, церквами і садами [12, с. 734].

Вразила О. Шмідта кількість вітряків – їх нараховувалось 124, а ще було 8 так званих топчаків, які працювали з використанням тягової сили худоби.

Нове будівництво просувалось дуже неквапливо – за 1852 р. було побудовано лише 34 нових приватних будинки, в тому числі 19 кам'яних (56%) та 15 – глинобитних. Взагалі серед приватних будинків панувала традиційна з різноманітних хат. Скажімо, серед 4,5 тис. будинків з каменю і цегли було споруджено 804 або 17,8%. Не тільки приватні, а й державні установи, школи, церкви часто будувались з глини і дерева [12, с. 712].

У Херсоні панувала традиційна для Південної України забудова народної архітектури, випробувана часом і опанована містянами. Це будівлі з використанням очерету, валькові, плетені тощо. Природно, що такі будівлі панували в передмісті й на околицях. Так, Забалка і Воєнка мали подібний зовнішній вигляд. Широке використання очерету було особливістю Херсона – з нього робили стіни, дахи, сараї, огорожі, ним утеплювали кам'яниці тощо [12, с. 735]. Основну масу мешканців Воєнки складали родини військових, відставних солдат і матросів. На Забалці мешкали ремісники, робітники мануфактур і вантажники порту.

О. Шмідт звернув увагу на те, що майже всі кам'яниці в місті були збудовані з вапняку – місцевого і привізного, одеського [12, с. 740], який кораблі-зерновози брали на зворотних рейсах з Одеси в Херсон для баласту. Проте вапняк потребує регулярного очищення і ремонту, інакше він набуває досить неприглядного сірого вигляду.

За середньовічною традицією (саме так, середньовічною, а не модерною) домінантою міста й окрасою архітектури були будівлі храмів. Кращими були дев'ять кам'яних православних церков і одна із синагог, збудована в готичному стилі (наразі в ній міститься планетарій). Найбільше захоплення О. Шмідта викликали Свято-Успенський кафедральний собор (знаходиться по вулиці Соборній),

Греко-Софіївська церква в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці з її кипарисним іконостасом та Ново-Миколаївська хоральна синагога, збудована в стилі пізнього класицизму, який офіцер кваліфікував як «готичний з рогами» [12, с. 740]. Вона знаходилась на місці сучасного Корабельного райвоєнкомату, на розі вулиць Торгової і Суворова.

В цілому ж щодо архітектури міста О. Шмідт зазначив, що дуже мало красивих будинків і серед приватного сектору, і серед державного. Втім забудова Херсона відрізнялась від маленьких містечок. Так, на відміну від Берислава чи Очакова в місті не було халуп («лачуг» за визначенням О. Шмідта), що свідчило про певний добробут містян і своєрідний архітектурний нагляд влади за міським будівництвом [12, 742].

Неоднозначна ситуація була в Херсоні з історичними і пам'ятними місцями, що з огляду на сучасність стає сумною традицією. О. Шмідт з подивом зазначає, що в місті і фортеці є декілька будівель часів Катерини II, тобто періоду заснування міста, які мали б бути його візиткою. Але вони виглядали щонайменше дивно – високі дахи, маленькі вікна і, головне, давно потребували ремонту й упорядкування [12, с. 740].

У фортеці у Свято-Катерининському соборі, за свідченням О. Шмідта, був похований Г. Потьомкін у спеціальному склепі. Втім самого поховання він не бачив і посилався на розповіді старожилів. У соборі він на власні очі бачив Євангеліє 1748 р. значкового товариша Дядьківського куреня Андрія Кічка [12, с. 740]. У цьому випадку ще раз наголосимо на рідкому серед офіцерів Генштабу поважному ставленні німця О. Шмідта до Запорожжя.

Звернув увагу автор на жахливий стан надгробків поховань російських вищих офіцерів, загиблих при штурмі Очакова у 1788 р. Ці надгробки збереглися до наших днів, а ось будинок Катерини II, в якому

вона жила у 1787 р. при відвідинах Херсона (знаходиться біля арсеналу) і посаджене нею абрикосове дерево, висотою 11 м не дожили.

Як джерело сприймається опис О. Шмідтом театру (про нього в літературі не згадують), збудованого до приїзду Катерини II і будинку, в якому жив Дж. Говард [12, с. 741]. Сподобались Олександрю Оттовичу два пам'ятники (тоді єдині) Г. Потьомкіну і Дж. Говарду.

Підсумовуючи зазначимо, що Херсон за зовнішнім виглядом та історичною долею не був схожий на інші губернські міста неосяжної Російської імперії, що неодноразово підкреслює О. Шмідт. Практично все XIX ст. місто знаходилося у своєрідному перехідному стані від статусу військово-морської фортеці, столиці та парадної вітрини Новоросії до губернського, але глибоко провінційного міста. Це протиріччя виявилось і в зовнішньому обличчі Херсона, яке доволі точно змалював О. Шмідт. Його опис є цінним джерелом з історії міста і особливо того, що невблаганний час і людська байдужість не зберегли.

РОЗДІЛ 4. МЕШКАНЦІ ХЕРСОНА НА СТОРІНКАХ ПРАЦІ О. ШМІДТА

О. Шмідт перш за все намагається встановити чисельність населення міста, що в умовах Російської імперії було непростим завданням. Загальновідомо, що найбільш точно кількість населення визначають демографічні переписи. В Російській імперії перший і єдиний Загальний перепис був проведений у 1897 р. і згідно з ним чисельність мешканців Херсона становила 59,1 тис. осіб [5, с. 6]. Тому О. Шмідт з німецькою педантичністю порівнює «ревізські сказки», які рахували платників податків (селян і міщан), звіти губернатора, відомості губернських статистиків тощо. Складність підрахунків наявних відомостей поставили його у глухий кут, але відповідь була потрібна. Врешті в «Матеріалах» подані наступні відомості щодо постійного населення міста: 1846 р. – 23,7 тис., 1856 р. – 33,8 тис., 1859 р. – 34,8 тис., 1861 р. – 38,0 тис. осіб [12, с. 736-738].

Наведені цифри близькі до сучасних оцінок, хоча це питання вимагає додаткового вивчення. Принагідно зауважимо, що за період 1846-1861 рр. чисельність населення зросла у 1,6 разів і станом на 1856 р. Херсон посідав 20-е місце серед міст імперії за кількістю населення [12, с. 738].

Проте для нашого аналізу більш важливими є якісні показники щодо складу мешканців Херсона. Демографічна структура Херсона характеризувалась порівняно високою народжуваністю. Так, у 1856-1859 рр. лише у міщан народилось 6,2 тис. дітей, що склало майже 20,7% наявного населення. Але й смертність була дуже високою – за ці ж чотири роки міщан і купців померло 4,5 тис., тобто природний приріст був доволі малим – приблизно 1% щорічно [12, с. 737]. Така

демографічна ситуація характерна для слабо розвинених суспільств. Населення зростало переважно за рахунок мігрантів з сіл.

Щодо станової структури містян О. Шмідт наводить такі відомості на 1857 р., зроблені на основі даних 10 ревізій в Російській імперії. Нагадаємо, ревізії або «ревізькі сказки» вів Петро I для обрахунку осіб, що платили подушну подать (міщани, селяни, кріпаки). З часів Олександра I дворяни платили за своїх кріпаків податок. Але між ревізіями частина внесених у «сказку» кріпаків зникала (попадала у рекрути, вмирала, тікала тощо), а поміщик продовжував платити податок. Саме ці «мертві душі» і скуповував герой роману М. Гоголя Павло Іванович Чичиков з тим, щоб залишити їх у завдаток для отримання кредиту в банку.

Отже, за підрахунками О. Шмідта у 1857 р. в Херсоні мешкали привілейовані верстви дворян і частково духівництва. Дворян нараховувалось 2274 особи, тобто 6,8%. Серед них спадкових було 2,85%. Це були власне поміщики і вищі чиновники. Дворян особистих було 3,93%. До цієї категорії можна віднести старших офіцерів і частину вищих чиновників, які службою та нагородами в роки Кримської війни «вбилися в люди». Духовенство було порівняно не чисельним – 315 осіб або 0,94 всіх мешканців.

Цікавим виглядає стан почесних громадян, до якого зараховували за заслуги міщан і купців. Фактично це був прошарок підприємців-буржуа, які звільнялись від особистого оподаткування. Наявність цієї верстви було поступкою царату, визнанням зростаючої ролі капіталістів. Їх в Херсоні було небагато – 56 осіб на 33,5 тис. мешканців або 0,17%. Осердя міського бізнесу складали купці – їх було 1381 особа або 4,12%.

Найбільш чисельну, типово міську, групу населення складали міщани – їх було 17199 осіб або 51,3%. Показово, що серед усіх верств в складі міщан і особистих дворян осіб жіночої статі було більше, ніж чоловічої. За стабільних умов життя це вважається нормальною

пропорцією. У складі всіх інших верств населення ситуація була протилежною – це було свідченням нещодавнього переселення в Херсон, бо в усіх спільнотах мігрантів чоловіки переважають. Міщани займалися переважно ремеслом, дрібною торгівлею, промислами.

Чимало в місті було й селян – 488 державних, 1345 колоністів, 10 удільних, 787 кріпаків і 29 вільних поселенців – усього 2659 осіб або 8%. Це свідчило про кризу кріпацтва і середньовічної станової структури населення. Не слід забувати й про те, що доволі значна кількість херсонців (на хуторах, млинах) займалися сільським господарством.

Значну частину населення складали колишні військові – 2459 відставних солдат і матросів з сім'ями, 609 солдатських дітей і 1319 так званих «безстроково відпускних», тобто хворих солдат. В цілому пов'язаних з військовими відомостями було 4387 херсонців або 13,1%. Також в місті проживало 509 різночинців і 213 іноземців.

Звертає увагу О. Шмідт й на категорію мешканців, яку від називає «нужденними». Так, 296 родин міщан або 2,9% мали тимчасові пільги при сплаті подушного податку, 1511 родин або 14,8% були звільнені від податку.

У 1859 р. населення Херсона поділялись наступним чином. Купців 1-ої гільдії було 16 родин або 0,2%, 2-ої гільдії – 8 родин або 0,1%, 3-ої гільдії – 689 родин або 10,4%. Усього купці складали 10,8% населення Херсона, але 98% з них це були дрібні купці. Основну масу населення міста складали міщани - 21 тис., що становило 63,6% херсонців. Їх загальну чисельність дворян, духівництва і різночинців можна оцінити в 1,5 тис. або 4,5%. Військових з родинами було близько 2 тис. або 5%. Порівняно значну групу населення складали відставні солдати і матроси, які займалися ремеслом, сільським господарством і дрібною торгівлею – їх було близько 10%. У місті на більш-менш постійній основі перебували селяни навколишніх сіл – їх налічувалось приблизно 1 тис. З

інших губерній, російських і українських, на промислах риби, сезонних роботах в порту і на вовномийнях працювало 2,5-3 тис. селян [12, с.738].

Також у Херсоні мешкало близько 1 тис. вільних матросів. Це був специфічний стан населення, який звільнявся від усіх податків і повинностей. Вільні матроси мали служити у торговому флоті матросами і шкіперами для витіснення іноземних кораблів і команд з морських перевезень у Чорному морі. Оскільки все населення імперії було жорстко закріплене за певним станом і місцевістю, то служити у флоті воно не могло. Цю функцію виконували тільки вільні матроси. Цей стан утворився у 1804 р., але не був повністю вільним і чисельність його практично не зростала. Так, у 1846 р. їх було в Херсонській губернії 4,7 тис., а у 1860 р. – 5,9 тис. [12, с. 376]. Очевидно, що кількості представників цього закритого стану не вистачало для ринку морських перевезень, який постійно потребував вільних робочих рук.

Аналізуючи наведені О. Шмідтом відомості зауважимо, що наведена соціальна структура не дає відповіді на питання щодо соціально-економічного становища населення Херсона. Вона відображала реалії середньовічного традиційного суспільства, яке зникало по мірі поступу ринкової економіки і було приречене в ході модернізації. Не відповідала вона й на питання, скільки в Херсоні було підприємців і найманих робітників. Отже, ми можемо робити тільки певні припущення, виходячи з основ економічної теорії.

Так, більшість купців 1-ої і 2-ої гільдій можна вважати підприємцями. Вони за власною ініціативою, на власний ризик вкладали свої капітали в оптову і роздрібну торгівлю, мануфактурне виробництво тощо. Представників «почесних громадян» можна віднести до підприємців-промисловців. Дрібними підприємцями можна вважати купців 3-ої гільдії та частину міщан.

Щодо осіб найманої праці, то в цю категорію можна зарахувати абсолютну більшість прийшлих селян і значну частину міщан, але яку саме сказати важко.

Робить спробу автор «Материалов» схарактеризувати етнічну структуру мешканців Херсона, виходячи зі стану тогочасної статистики, яка враховувала конфесійну приналежність окремих груп населення, та власної свідомості О. Шмідта, який не бачив принципової різниці між окремими групами східних слов'ян. Тому у більшості випадків при аналізі праці слід говорити про етноконфесійні групи. І все ж дещо з писань О. Шмідта можна дізнатись.

Так, серед тих верств, які платили «оклад» (подушну подать), тобто серед купців і міщан, євреїв нараховувалося 2283 особи чоловічої статі з 10.208, що становило 22,36%. В загальній масі населення, разом з родинями, відсоток євреїв серед міського населення можна оцінити у 13,8%. Євреї абсолютно домінували серед купців 1-ої гільдії, тобто найзаможніших – їх було 100%, серед купців 2-ої гільдії (купці «середньої руки») вони також становили 100%, серед купців 3-ої гільдії – 75%. Серед міщан (основної маси херсонців) євреї склали 20,7% (наші підрахунки на основі 12, с. 753). Отже, серед «виробничої» сили міста євреї склали відчутний відсоток. Водночас їх практично не було серед дворян і чиновників.

На підставі праці О. Шмідта без вагань можна твердити, що більшість населення міста склали українці та росіяни, причому останніх було більше. Такий стан речей підтверджують матеріали перепису 1897 р., який зафіксував таке співвідношення етномовних груп – 47% російськомовних, 29% вважали рідною мовою єврейську, 20% було україномовних осіб [5, с. 110-112]. Очевидно, що в Російській імперії всі великі та середні міста були центрами русифікації і в Херсоні лише у 1930-і роки українці стали становити більшість. Поза всякий сумнів О. Шмідт бачив відмінність українців і росіян, писав про їх

несхожість, але на перший план висував конфесійну приналежність, за якою між українцями і росіянами різниці не було – вони були православними і у 1851 р. вони склали 76,6% населення. В межах цих відсотків О. Шмідт нарахував 2,1% єдиновірців і старообрядців, прихильників вірменської православної церкви було 7 осіб (0,02%). Римо-католиків було 532 особи (1,7%) – це були поляки. У літературі відмічається, що майже всі вони були вихідцями з дрібної шляхти на військовій і цивільній службі в Російській імперії [див. 17]. Протестантів нараховувалось 107 осіб або 0,33% херсонців. Це були німці-колоністи. Небагато було й мусульман – 62 особи або 0,19%. Скоріше за все це були кримські татари [11, с. 586].

Складнішою є ситуація з іудеями. Загалом їх налічувалось 6276 осіб, що становило 19,1% херсонців. Серед них тогочасна статистика вирізняла «євреїв» і «караїмів». Це були різні гілки (течії) іудаїзму і представники одного єврейського етносу. Проте в царській Росії караїми порівняно з іудеями-талмудистами мали податкові пільги, що спонукало їх ідентифікувати себе як окремий етнос. Ця традиція закріпилася в сучасних українських політико-правових реаліях, хоча поза межами України караїми переважно вважають себе євреями [див. 19]. Отже, євреїв у 1857 р. в Херсоні було 6040 або 18,4%, а караїмів – 236 або 0,72% [11, с. 586].

Надзвичайно цікавою є характеристика О. Шмідтом окремих етнічних груп, які мешкали в Херсонській губернії. Так, він наводить відомості щодо етнічності 1017,8 тис. населення на 1851 р., хоча не називає ані своїх джерел, ані методів підрахунків [11, с. 463-465].

Показовими є кілька моментів. По-перше, він кваліфікував дворян і чиновників як осіб поза етнічністю, очевидно вважаючи етнічність ознакою низів. По-друге, українці склали 69,14% населення Херсонської губернії, що дає підстави вважати цей регіон Південною Україною, а не Новоросією. З неукраїнської людності губернії О. Шмідт

виділяє євреїв-талмудистів (5,40%), німців (4,32%), росіян (2,9%), іноземців (1,02%), білорусів (0,88%), караїмів (0,04%) [наші підрахунки на основі 11, с. 463-465]. Отже, українці не лише склали більше 2/3 населення губернії, але як пише автор, у багатьох місцевостях губернії неукраїнське населення, оселившись серед українців і постійно з ними спілкуючись, переймає українську мову, одяг і звички, тобто стають українцями. У найбільшій мірі це стосується різночинців і відставних солдат і матросів [11, с. 460].

Не позбавлена інтересу соціальна характеристика (аналіз в «физическом, православном и гражданском отношениях») трьох найбільших етнічних груп – українців, росіян і євреїв. Загалом О. Шмідт пише про 18 етносів, але ми обмежимося зазначеними.

Так, за відомостями О. Шмідта українці Херсонської губернії походили з різних українських губерній і з Запорозької Січі. Останні, наголошує автор, у значній мірі були вихідцями з інших народів, які стали українцями саме на Січі, причому серед нащадків запорожців було чимало й кримських татар та ногайців [11, с. 484]. Дане спостереження надзвичайно цікаве, оскільки заперечує проголошені раніше в «Матеріалах» імперські міфи про дикунство і хижацтво Кримського ханства та його довічну ворожість до християн. Очевидно, що подібне твердження О. Шмідт повторив як мантру імперського підґрунтя щодо «правомірності» захоплення Росією Криму.

За спостереженнями О. Шмідта українці Херсонщини достатньо високі (середній зріст 168-170 см), мають гарну поставу, фізично дужі, переважно чорняві і темно русяві, серед них чимало красивих жінок і чоловіків. Вони мають найродючіші землі поміж усіх слов'ян, прив'язані до землі, свого господарства, родини, законослухняні. Українці люблять і цінують свободу та уникають залежності. Причому цим він пояснює поширеність серед українців чумацтва. На відміну від росіян не люблять жити великими сім'ями аби самотійно хазяйнувати й уникали сімейних

чвар [11, с. 484]. На Херсонщині українці набули нових рис в силу специфіки колонізації степу – мобільність та утягнутість у ринкові відносини. В Херсоні вони виявили здібності в ремеслах, зокрема суднобудуванні, з успіхом займались рибальством, утримували млини й олійниці.

Українці любили жити охайно, добре поїсти й відпочити. Готували свіжу їжу кожного ранку і вечора, до їхнього звичайного меню входили борщ, галушки, пшоняна каша, куліш, лемішка, рибна юшка, млинці, пампушки, чорний і білий хліб, вареники, локшина, гарбузова каша. Полюбляли українці Херсона картоплю, кукурудзу, квасоллю, рибу, свинину, баранину, яловичину, птицю, вершкове масло, сметану, свіже і кисле молоко. Вразило німця широке вживання овочів, динь і кавунів (останні їли з хлібом), цибулі, часнику, зелені. У місті українці здебільшого втратили традицію носити національний одяг і перейшли на загальноруський міщанський. Жінки дуже полюбляли каблучки, сережки, намиста та інші прикраси.

До негативних рис українців О. Шмідт відносить епікурейство, безтурботність, брак підприємливості, хисту до торгівлі, зловживання алкоголем, низьку планку соціальних бажань. Проте, підкреслює О. Шмідт, волоцюг серед українців Херсона не зустрінеш. Заслуговує на увагу відмічене О. Шмідтом насторожене ставлення українців до євреїв, німців та росіян, особливо військових, яких вони називають москалями. Він наводить низку прислів'їв щодо ставлення до росіян: «На вовка промовка, а москаль кобилу вкрав», «Від москаля поли вріж та тікай» тощо [11, с. 488].

Примітно, що під час характеристики українців О. Шмідт поряд із загальноновживаними в Російській імперії термінами «Малоросія» і «малорос» використовує «Україна й українці» в українській транскрипції. Інакше кажучи, спостереження автора переконливо свідчили про окремішність українців та неадекватність розуміння їх як

частини «руського народу». Об'єктивно цими зауваженнями О. Шмідт підважує сучасні концепти «руського мира» та «єдиного російського народу».

Неоднозначну характеристику надає О. Шмідт євреям, що було проявом російського антисемітизму, проте низка його спостережень варта уваги. Зокрема, він відмічає давність проживання євреїв в Степовій Україні, в тому числі в Криму і на Запорозькій Січі, їх важливу роль в економічному житті. Євреї займались торгівлею і налагоджували обмін між виробниками і споживачами [11, с. 509]. Основними заняттями євреїв Херсона була торгівля, фінансова сфера (надання кредитів) і ремесло (шевці, кравці, годинникарі, ювеліри, слюсарі). В місті саме євреї створювали конкуренцію росіянам-монополістам у різних сферах, зокрема торгівлі лісом, чим знижували його ціну. До речі, саме конкуренція була і є одним із джерел антисемітизму. О. Шмідт відзначає у євреїв надзвичайний дух підприємництва, вміння пристосовуватись до потреб ринку і змін у політиці влади, їх мобільність, винахідливість, наполегливість, знання законів, високий рівень добробуту, виховання дітей шляхом залучення до сімейної справи, намагання дати дітям добру освіту. О. Шмідта вразило толерантне ставлення українців до релігії і звичаїв євреїв, що сприяло їх концентрації в Херсоні та інших містах Північного Причорномор'я. Євреї зберігають свою окремішність, вірність релігії і традиціям. Світська освіта, європейський стиль життя і взагалі асиміляція доволі обмежені щодо євреїв, вони розповсюджені серед тих, хто у своєму бізнесі стикається з людьми інших етносів – конторників, прикажчиків, купців. Щодо підприємливості євреїв О. Шмідт наводить байку: по дорозі в Херсон бідного єврея зустрів граф, посадив його в карету, вони розговорилися. Наздоганяючи по дорозі валку з вовною, єврей попросив у борг 100 крб., купив вовну і перепродав в Херсоні за 1000 крб. Єврей віддав борг з відсотками і сам не залишився в накладі [11, с. 518].

Житло євреїв відрізнялось відсутністю сіней і входом безпосередньо з вулиці, з кожної кімнати був вихід назовні або у внутрішній коридор, двері і вікна порівняно великі. Традиційний одяг (балахони, туфлі, ярмулки) євреї Херсона зберегли частково і перейшли на міщанський. Зберегли кухню, збагачену місцевими продуктами [11, с. 522].

Закидає О. Шмідт євреям нерозбірливість у бізнесі (зокрема, шинкарство), заощадливість до скупості (звідси збереглась приказка «зробити по-єврейські», тобто дешево і дуже якісно), сутяжництво, здійснення «сірих» оборудок.

Щодо росіян О. Шмідт наголошує, що вони мігрували сюди у пошукам свободи і волі, зокрема розкольники, Засуджує релігійні гоніння Петра I і Миколи I та наголошує, що росіяни набули бажане завдяки толерантності і це саме свобода зменшила релігійну нетерпимість розкольників [11, с. 529]. У Херсоні росіяни-мігранти були переважно чиновниками, купцями, міщанами, рибалками. Відзначались кмітливістю, працелюбністю, мобільністю, причому в побуті багато чого запозичили від українців. Росіяни Херсона зберегли мову, одяг і багато звичок. Порівняно з росіянами самої Росії вони стали охайнішими (замість лучин, скажімо, перейшли на сальні свічки), дієта їх стала різноманітнішою за рахунок риби, овочів і фруктів та нових страв, хоча на відміну від української була більш одноманітною [11, с. 532].

Закидає росіянам О. Шмідт пиятику, злодійкуватість, розбишацтво і бійки у нетверезому стані – у цьому вони перевершували усі народи. Мешкали росіяни вбого і брудно. В їхніх будинках, порівняно з українськими, не було рушників, менші вікна, відсутність будь якого оздоблення, відсутність бажання прикрасити своє помешкання. Це залежало не лише від статків, а від звичок – заможні росіяни (купці, міщани) будували великі добротні оселі, але зручностей і витонченості вони не мали [11, с. 530-531].

Підсумовуючи розділ наголосимо, що у праці О. Шмідта «Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния» міститься значний обсяг достовірної інформації щодо населення Херсона середини ХІХ ст. Як один з перших статистиків-демографів О. Шмідт з німецькою скрупульозністю виявив чисельність, природний і механічний рух населення міста. Доволі цікавими для реконструкції історії Херсона є відомості щодо станового і конфесійного складу мешканців. Як справжній етнограф О. Шмідт ретельно зібрав, згрупував і проаналізував матеріали щодо етнічного складу херсонців. Особливо пізнавальною є етнографічна характеристика (заняття, одяг, кухня, житло, звички) українців, росіян і євреїв міста та їхнього соціально-економічного обличчя, поведінки, соціальної психології.

РОЗДІЛ 5. ХЕРСОНСЬКИЙ ПОРТ ЯК ОСЕРДЯ ЕКОНОМІКИ МІСТА

Одним з найцікавіших у «Матеріалах» О. Шмідта є сюжет про господарство Херсона, економічний побут його мешканців. Брендом Херсона, що знайшло відображення й на його гербі, є судноплавство і суднобудування. Тому з нього і почнемо.

Порт був осердям економіки міста, його головним господарським нервом. В ньому у кінці 1850-х років діяло три пристані: купецька, Російського товариства пароплавства і торгівлі та Південноросійського товариства пароплавства. О. Шмідт мальовничо описав свої враження від порту. Пароплави стоять в порту і постійно сновигають по Дніпру, пристані являють собою море щогл суден, берег завалений лісом, біля берегу йде будівництво, ремонт і конопачення суден, колоди витягають на берег і розпилюють, з труб паровиків йде дим. На Карантинному острові десятки вовномийок, човни перевозять людей і вовну. Саме тут, в порту, йде життя, тут зосереджена діяльність і на цьому тлі власне місто виглядає сплячим. Таке враження, що Херсон є лише додатком до порту [12, с. 744]. О. Шмідт наголошує, що вигідне географічне положення зробило Херсон важливим осередком торгівлі, він є перевалкою і складом товарів для внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Педантичний офіцер ретельно вивчив статистику торгівлі, порівняв офіційні відомості з реальною картиною та дійшов висновку, що державна статистика не відображала і не охоплювала торгівлю як соціально-економічне явище. Зокрема, це стосувалося кількості та якості товарів, їх ціни і подальшого продажу/перепродажу. Розуміючи недосконалість статистики він намагається шляхом порівняння різних

відомостей і належним їх корегуванням з огляду на побачене власними очима подати загальну картину життя порту Херсона [12, с. 588].

Очевидно, що О. Шмідт в офіційному звіті не міг назвати речі своїми іменами. Справа була в не стільки у труднощах отримання достовірних відомостей, скільки у системному хабарництві: торговці платили податки не в казну, а в кишені чиновників.

О. Шмідт узагальнює дані про те, чим торгували в Херсоні – картина вимальовується дуже цікава. В першу чергу він описує місцеві товари, які продавали. Основний масив торгівлі, як і сьогодні, складали продукти сільського господарства. Перш за все це зернові (пшениця, жито, овес, ячмінь, кукурудза, просо, гречиха, бобові, переважно горох). Далі йшли фрукти (свіжі та сушені), мед і віск, худоба, вершкове масло, овечий сир, шкіри, овчини, риба (свіжа і сушена), ікра, деревина, тютюн (махорка). Порівняно із сучасністю зміни не на краще – фрукти, рибу, ікру, овчини, шкіри, тютюн частково або повністю купуємо.

Продавав Херсон і напівфабрикати – муку, сало, мило, свічки, оброблені шкіри, кістки худоби, пиво, макарони, цукор, цеглу, канати, ремісничі вироби, зокрема з деревини.

З внутрішніх російських губерній до Херсона на продаж привозили тканини, цукор, метал, ліс і вироби з дерева, скло, фаянс, фарфор, дзеркала, посуд, взуття, кожухи, пеньку, смолу, горілку, галантерею, папір, книжки, килими тощо.

До Херсона надходив чималий імпорт, який частково споживали городяни, а частково перепродували далі в українські і російські губернії – чай, кава, середземноморська бакалія, ліки, твердий сир, вина Франції, Іспанії та Португалії (знаменитий портвейн), темне міцне пиво, спеції, ладан, рис, ром, оливкова олія, шовк, бавовняні тканини і нитки, парові двигуни, верстати, знаряддя й інструменти, метал (олово, свинець), одяг, косметика, парасольки, годинники, посуд, фарба, ювелірні вироби тощо.

Для балансування торгових операцій в Херсон довозилася золота і срібна монета [12, с. 485-489].

У середині XIX ст. Херсонський порт був представлений морським (для зовнішньої торгівлі) і річковим (для внутрішньої каботажної торгівлі) портами. Причому, традиційно, очевидно від перших років існування міста, Херсон сприймався як порт іноземної торгівлі. Проте через мілководдя гирл Дніпра і лиману вже у кінці XVIII ст. основний потік зовнішньої торгівлі перемістився до Одеси, а трохи згодом в Азово-Чорноморському басейні з'явилися й інші порти – конкуренти Херсона (Миколаїв, Очаків, Бердянськ, Маріуполь, Таганрог, Феодосія). Тому зовнішня торгівля ледь жевріла: за 1848-1857 рр. з Херсону відійшло за кордон 91 судно з вантажем вартістю 1,2 млн. крб., причому під час Кримської війни, як не дивно, експорт з Херсону зріс [12, с. 566-586]. Зазначені О. Шмідтом обсяги торгівлі були незначними порівняно з Одесою. Так, за 1851-1857 рр. з неї було експортовано товарів на суму 132,7 млн. крб. або у 114 разів більше. Малим був і імпорт товарів за 1851-1857 рр. він склад 634,7 млн. крб. (наші підрахунки на основі 12, с. 566-586).

Але Херсон залишався важливим портом каботажу, тобто перевезень всередині Російської імперії. Так, за 1852-1857 рр. в Херсон прийшло 2992 вітрильники і 162 пароплави, які переважно вивозили з Херсону до Одеси на експорт різноманітні вантажі та з Одеси через Херсон імпортували товари в російські порти. Скажімо, у 1852 р. в Херсон прийшло 177 суден з вантажем ціною у 286 тис. крб. і 508 суден без вантажу. В російські порти відійшло 660 суден з вантажем на 2 млн. крб. [12, с. 566-589].

За окремі роки О. Шмідт дає більш докладні відомості щодо вивозу каботажом з Херсону товарів. Статистикою було зафіксовано такі товари – деревину в колодах, зернові, житнє борошно, чавунні вироби, рядна з вовни, кримські вина, дерев'яні річкові кораблі у розібраному стані,

меблі, кінбурнська сіль, деревне вугілля, сало, насіння льону, дрова, смола, сальні свічки. Так, до Миколаєва вивозили житню муку (очевидно, для військових-росіян, які їли житній хліб), до Одеси – деревину, городину, кінбурнську сіль, житнє борошно.

Херсон посідав унікальне місце в торгівлі по Дніпру, яка в доіндустріальні часи мала виняткове значення попри Дніпровські пороги. У літературі чомусь практично не згадується дніпровський торговий шлях. Так, у хрестоматійній для радянської історіографії «Історії міст і сіл Української РСР» торгівля Дніпром згадується буквально на п'яти рядках, а про військове кораблебудування для імператорського Чорноморського флоту – на 89 [21, с. 72-74]. Різниця є відчутною.

Херсон був найбільшим річковим портом на Дніпрі. Так, з північних українських і російських губерній по притоках і власне Дніпру на плоскодонних річкових судах (переважно барках) з неглибокою посадкою довозили продовольчі товари, дерев'яний посуд, вугілля, смолу, пеньку, канати, залізо, скло, конопляну олію тощо, а також сплавляли величезні обсяги лісу на плотах. Так, у 1846 р. з верхів'їв Дніпра до Херсону прибуло 398 суден і 496 плотів лісу з товаром на 1,1 млн. крб. [12, с. 529].

Не менш значний обсяг мала торгівля в пониззі Дніпра. З Нововоронцовки, Берислава, Нікополя, Олександрівська (нині Запоріжжя), Козачих Лагерів, Олешок, Голої Пристані, Каховки в Херсон доправляли жито, пшеницю, льняну олію, дрова, просо, борошно, крупи, цукор, мед, бакалію, мануфактуру, вироби зі шкіри, дерев'яні та залізні вироби, вовну, тютюн, сало, картоплю, овес, сіль тощо.

Зазначимо, що частина вантажів через ці пристані доходила у Херсон транзитом. Скажімо, через Олешки у Херсон доправляли з

Криму вино, яблука, горіхи; через Каховку і Берислав йшли вантажі зі степу, зокрема Таврії.

У свою чергу з Херсона у зазначені пристані Дніпром доправляли мануфактуру, шкіри, вироби із заліза і дерева, галантерею, бакалію, фарби, лаки, чавун, мідь, ліс, свічки, зерно (в Олешках, Голій Пристані, Козачих Лігерях не вистачало свого хліба), виноград, крупи тощо. Зрозуміло, що частина цих вантажів йшла на продаж у внутрішні райони, ту ж Таврію.

Обсяги цих річкових перевезень були значними і сильно перевищували морські. Так, у 1858 р. до Херсона прибуло Дніпром вантажів на 1,6 млн. крб., у 1859 р. на 1,2 млн. крб., а відправлено на 6,6 і 2,3 млн. крб. відповідно [12, с. 529]. Зрозуміло, що власне частка Херсона в цих перевезеннях була мінімальна, бо більшість вантажів у Херсоні зазнавала перевалки. Також в умовах ринку були й зустрічні перевезення тому, що купці купували товари по різній ціні і було вигідно, скажімо, партію крупи з Берислава продати в Херсоні, де водночас купити крупу для продажу в Бериславі. Але така ситуація є невід'ємною складовою ринку і боротись з цим треба ринковими методами.

Зауважимо, що зі спостережень О. Шмідта випливає вкрай мала моральність і відданість імперії купців XIX ст. Так, по-перше, він був здивований тим, що у 1856 р. херсонські купці по низькій ціні скупили у англійців і французів сіло при їхній евакуації з Криму. По-друге, після Кримської війни бізнес зумів швидко відновити роботу порту – у 1858 р. з нього за кордон відійшло 12 суден (7 російських, 1 італійське, 1 австрійське і 3 турецьких) з лісом, коноплями, смолою, насінням льону, ячменем із загальною вартістю вантажу на 47,7 тис. крб. Каботажем у російські порти було відправлено вантажів на 5,7 млн. крб. – ліс, зерно, сало, масло, вовна, шкіри, залізо, цукор тощо. Інакше кажучи, напередодні реформ Олександра II і початку індустріальної модернізації

в Російській імперії Херсон залишався центром і транзитним пунктом дніпровської річкової та внутрішньої морської торгівлі. Обсяг зовнішньої морської торгівлі був незначним, чому заважало мілководдя гирл Дніпра і Дніпровського лиману та конкуренція Одеси. Нарешті, потретьє, О. Шмідт звернувся до приватних досліджень оцінок торгівлі через Херсонський порт. Її масштаби були набагато більшими порівняно з офіційною статистикою. Зокрема, з верхів'їв Дніпра надходило товарів на 2 млн. крб. сріблом (тодішній срібний карбованець дорівнював 3 крб. асигнаціями), а з Херсона вивозили товарів до Одеси та інших Азово-Чорноморських портів приблизно на 9 млн. крб. сріблом. Зокрема вовни на 5 млн., збіжжя на 2 млн., лісу на 2 млн. Поступово набирала обертів торгівля промисловими товарами, що відображало поступ індустріалізації [12, с. 533].

Підсумовуючи розділ зазначимо, що Херсон напередодні індустріальної модернізації Російської імперії залишався важливим центром річкової та морської торгівлі. Саме порт був центром економіки міста, визначав його соціально-економічне обличчя. О. Шмідт доволі точно оцінив суперечливе географічне положення Херсона – позитивом було розташування на стику Дніпра і Чорного моря, негативом – мілководдя гирл Дніпра і Дніпровського лиману. Проте ці перешкоди вже тоді людина навчилась долати шляхом прокладання морського каналу за допомогою парових машин. Більш суттєвою перешкодою був адміністративний тиск на бізнес, відсутність адекватного законодавства і соціальної політики для регулювання ринкових відносин. Херсонський порт був частиною європейської транзитної інфраструктури, а Північне Причорномор'я – частиною європейського ринку.

РОЗДІЛ 6. МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ «МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ГЕОГРАФІИ И СТАТИСТИКИ РОССИИ. ХЕРСОНСКАЯ ГУБЕРНИЯ» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Згідно чинної Навчальної програми вивчення історії в загальноосвітніх навчальних закладах учитель має чималу самостійність у формулюванні назв і змісту уроків, підборі відповідних джерел і літератури та взагалі може і має проявити ініціативу у досягненні програмних цілей [3]. У цьому сенсі залучення праці О. Шмідта дозволяє досягти програмних цілей на основі використання краєзнавчого матеріалу. До того ж ознайомлення учнів з даним історичним джерелом надає можливість осягнути «лабораторію» творення історичних джерел, допомагає виробити навички й уміння критичного ставлення до використання джерел.

У першу чергу вчитель має чітко визначитись з тим, у яких класах, при вивченні яких тем і проблем доцільно звернутись до «Материалов». Природно, що з першого погляду оптимальним видається курс «Історія України» для 9 класу, в якому власне і вивчається середина ХІХ ст. З цим важко не погодитись, хоча праця О. Шмідта містить набагато ширші можливості. Зокрема, звертання до неї при вивченні інших періодів історії України та предметів (пропедевтичний курс, всесвітня історія, українознавство) дозволить підвищити інтерес учнів до навчання. Для обґрунтування цього положення звернемося до характеристики методів написання О. Шмідтом «Материалов».

Передусім заслуговує на увагу скрупульозність підготовки праці капітаном О. Шмідтом, його намагання осягнути (спочатку теоретично, а потім і практично) найдрібніші деталі теми. Скажімо, це стосується суднобудування в Херсоні, технології сплаву і переробки лісу, миття

вовни, використання очерету для господарчих потреб, чумацтва тощо [12, с. 388-446, 478-480]. Ознайомлення учнів з цією рисою джерела дозволяє наочно продемонструвати життєдайність наполегливої праці для досягнення мети, зокрема підготовки виступу з певного питання теми, реферату тощо. Важко переоцінити значення цієї риси праці О. Шмідта для розуміння учнями змісту навичок освіти і самоосвіти, усвідомленні необхідності інтелектуальної праці для реалізації практичної мети. А що стосується науково-дослідної роботи учнів, скажімо в гуртках Малої академії наук, то приклад О. Шмідта в цьому сенсі є незамінним.

Праця О. Шмідта може розглядатися як пам'ятка наукової думки не лише власне історіографії, але й історії економіки, статистики, демографії, етнографії та географії. Так, автор при підготовці своєї праці ретельно опрацював і в своїй роботі критично, на засадах компаративістики, використав практично всю відому на той час друковану літературу щодо Південної України і Херсона. Йдеться про центральну і місцеву періодику – газету «Одесский вестник», часописи «Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России», «Журнал Министерства Государственных имуществ», «Журнал Министерства внутренних дел» (в ньому публікувалась офіційна статистика і звітність) тощо. Це дозволило ознайомитись з різними точками зору на стан Херсона, вивчити офіційні статистичні дані, зрозуміти сутність найгостріших проблем.

Також О. Шмідт уважно опрацював історичні, історико-публіцистичні та історико-економічні праці різного політичного спрямування, що дозволило йому глибше і точніше уявити минуле і сьогодення Нижнього Подніпров'я. Так, несподіванкою стало використання ним «Історії Русів», однієї з найвизначніших пам'яток української історичної та суспільно-політичної думки другої половини XVIII – початку XIX ст. Цей факт свідчить про неабияке поширення ідеї

українства в Російській імперії та неортодоксальність позиції частини російської еліти. «Історія Русів» вплинула на погляди О. Шмідта, зокрема щодо відношення до Запорозької Січі, історії заселення Південної України, врешті щодо визнання українців самостійним, окремішнім від росіян, народом та існування феномену України навіть в умовах Російської імперії часів Миколи I.

Опрацював О. Шмідт роботи відомого одеського історика, статистика, археографа і краєзнавця Аполлона Скальковського «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края» і «Опыт статистического описания Новороссийского края» [8, 9]. Зібрані А. Скальковським історико-статистичні відомості О. Шмідт використовував доволі критично, всі узагальнені відомості ретельно перевіряв, порівнював з даними попередньої праці Генерального штабу про Південь України «Военно-статистическое обозрение Херсонской губернии» 1849 р. [2].

До викладу історичних сюжетів О. Шмідт залучив відомі та вживані сучасними дослідниками Херсона і Херсонщини «Опис України» французького інженера Г. Боплана та хронологічно-документальні праці Архієпископа Херсонського і Таврійського у 1837-1848 рр. Гавриїла (В. Ф. Розанова) «Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый» та «Историко-хронологическое описание церквей епархии Одесской и Таврической» [6, 7].

Крім цих, нині доступних допитливим учням джерел, автор «Материалов» використав і унікальні джерела. Зокрема, це відомчі звіти губернаторів з архіву Міністерства внутрішніх справ Росії, архіви військово-історичного та військово-топографічного відділів Генерального штабу імперії. Крім того це відомості та думки сучасників подій, які ділилися з О. Шмідтом способами ухиляння від податків, засобами вихідного продажу тощо. Одним із кореспондентів був

херсонський корабельний майстер Бухтеєв, який розповів секрети виготовлення морських і річкових суден [11, с. 314-316].

Отже, все вище сказане дозволяє використати працю О. Шмідта під час вивчення конкретних розділів, тем, історичних понять і категорій. Так, в 5-му класі у пропедевтичному курсі учитель може на прикладі праці О. Шмідта проілюструвати відмінність між календарним та історичним часом – якщо в Західній Європі в середині XIX ст. вже повним ходом йшла індустріалізація, то в Росії панувало традиційне суспільство. Відомості праці доцільно залучити для показу сутності категорій географічний та історичний простір, пояснивши поняття «Північне Причорномор'я» як певний історико-географічний регіон. Не буде зайвою праця О. Шмідта при поясненні категорії «історичне джерело», зокрема таких його видів як матеріали подорожей. Олександр Шмідт може служити також прикладом автора праць про Україну під час викладання теми 5 «Дослідники історії» пропедевтичного курсу.

Особливо цінними є відомості «Материалов» для вивчення узагальнюючої теми «Усе має минуле» для розуміння історизму як принципу пізнання. Зокрема, краєзнавчий матеріал буде цікавим і зрозумілим учням при розгляді питань щодо особливості людської праці та економіки, занять і умов життя в українських містах в минулому і сьогодні на прикладі Херсона. Інтерес учнів може викликати сюжет про традиційний вилов оселедця-пузанка в пониззі Дніпра у XIX і XXI ст. Не менш наочним може бути відповідне порівняння кухні, одягу, житла і багатьох інших речей і послуг залежно від складу класу, уподобань учителя і навіть пори року. Так, сюжет про пузанка враховує те, що його вилов починається у травні, коли учні мають вивчати тему. Усе має своє «минуле». Ще раз підкреслимо, що праця О. Шмідта надає унікальну можливість використати історико-краєзнавчий матеріал для розуміння основних категорій історії.

Під час вивчення періоду історії Давнього світу предмету «Всесвітня історія» важливим є звернення до «Матеріалов» при розгляді розділу «Витоки європейської та інших сучасних цивілізацій». Зокрема, обов'язково слід на карті показати територію античних полісів Північного Причорномор'я та суміжні землі як зону впливу античної цивілізації. Можна згадати інформацію про побутові запозичення населенням Південної України, а згодом українським народом досвіду античних будівель, агротехніки, їжі, прикрас, ставлення до приватної власності тощо.

Більші можливості в ракурсі теми надає вивчення предмету «Історія України» в 7 класі. Так, уже при опануванні учнями 1-го розділу «Виникнення та становлення Русі-України» їм важливо усвідомити, що Пониззя Дніпра входило до ареолу розселення літописних слов'янських племен. Слід також виокремити особливості господарства і побуту уличів і тиверців з урахуванням природних особливостей регіону. В якості завдання для практичного заняття можна розібрати риболовлю в пониззі Дніпра з аналізом іхтіофауни, способів вилову риби, її приготування і споживання.

Під час розгляду теми «Київська держава (Русь-Україна)» обов'язковим вважаємо звернення до історії Олешшя. Це може бути і розповідь учителя, і екскурсія на місце городища на Великому Потьомкінському острові на околиці Херсона, і доповіді учнів про історію Олешшя. Очевидно, є сенс розглянути торгові зв'язки Південної України з Європою та Середземномор'ям, походи київських князів на Візантію, діяльність генуезьких купців тощо. Всі ці сюжети мають бути усвідомлені учнями як теза щодо природності включення Нижнього Дніпра і всієї України в європейську історію.

О. Шмідт неодноразово згадує про Запорозьку Січ, що надає можливість широко використовувати відповідні матеріали при вивченні розділу 2 «Становлення козацтва (XVI–перша половина XVII ст.)». Це

питання про козацькі зимівники і поселення, традиції, звичаї і побут запорожців. Безумовно, всі ці сюжети слід розглядати з відповідним відеорядом і картами. Доволі широке коло питань можна подати у формі творчих завдань учням – побут, їжа, одяг козаків, їх взаємодія з неукраїнською людністю, зовнішній вигляд як відображення перебування у складі запорожців представників багатьох народів. Для більш підготовлених школярів можна запропонувати складнішу тему для реферативного повідомлення на основі порівняння кількох історичних джерел. Скажімо, порівняння занять козаків в працях О. Шмідта, О. Афанас'єва-Чужбинського і Д. Яворницького.

У розділі 5 «Українські землі в 20-90-их роках XVIII ст.» необхідно показати роль козацтва в колонізації Степової України, засвоєння наступними хвилями переселенців господарських і побутових традицій запорожців.

Щодо вивчення історії України у 9-му класі, то практично всі аспекти розділу «Українські землі у складі Російської імперії у XVIII – першій половині XIX ст.» можна вивчати із залученням «Матеріалов» О. Шмідта. Це стосується політичних, економічних і соціальних сюжетів історії Південної України і нашого краю. Оптимальним уявляється проведення окремого уроку з теми «Наш край у кінці XVIII – середині XIX ст.» саме на основі історичного джерела. До найбільш цікавих питань можна віднести історію херсонського порту, суднобудування, міський простір Херсона, внутрішню і зовнішню торгівлю, життя і традиції окремих етнічних спільнот херсонців тощо. Для підготовки учнем проекту можна запропонувати тему «Початок індустріальної модернізації в Херсоні та її вплив на розвиток міста, економіку, побут херсонців». Однією з інтерактивних форм навчання може стати проведення практичного заняття на основі «Матеріалов» за темою «Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.». Його побудувати шляхом аналізу повсякдення

основних соціальних груп населення (міщан, чиновників, селян) або за сферами діяльності (економічна активність, житлове будівництво, участь у громадському і культурному житті). Оздобленням заняття має стати підготовлена учнями презентація або відео «Вулицями старого Херсона».

Підсумовуючи зазначимо, що праця О. Шмідта має зайти своє гідне місце під час викладання історії України в загальноосвітніх навчальних закладах. Йдеться про вивчення історії у 5-9-х класах з превалюванням щодо 9-го класу. Також при розгляді краєзнавчих тем це джерел має виняткове значення.

Практика засвідчує, що форми і методи використання історичних джерел, зокрема «Матеріалов» О. Шмідта можуть бути різноманітними – згадування учителем під час навчально-пізнавальної діяльності, підготовка учнівських проєктів, проведення практичних чи семінарських занять, підготовка науково-дослідницьких робіт Малої академії наук, при організації виховних заходів у позанавчальній роботі.

ВИСНОВКИ

У результаті вивчення теми можна зробити такі висновки. В історії Херсона дорадянського часу виокремлюються три періоди: перший – новоросійський, коли місто було центром військово-морського кораблебудування, морським портом і фактично столицею «Новоросії» і який охоплював приблизно перше двадцятиліття; другий – губернсько-провінційний, коли Херсон формально був центром величезної губернії, а фактично провінційним містом протягом 100 років; третій – імперської модернізації, який почався з появою залізниці у 1907 р.

Праця О. Шмідта «Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния» детально характеризує обличчя Херсона середини XIX ст. Вона нагадує малу енциклопедію міста двохсотрічної давнини. В ній детально описано історію, природно-кліматичний стан, шляхи сполучення Нижнього Подніпров'я, транспорт і судноплавство Дніпром та Дніпровським лиманом, специфіку закордонного і каботажного судноплавства, соціальний та етноконфесійний склад населення, зовнішній вигляд Херсона, його господарство, культуру й архітектуру тощо. Це було місто губернських і повітових цивільних і військових чиновників, військових і моряків, купців і ремісників, що накладало відбиток на все життя Херсона.

Ця справжня енциклопедія Херсона і Херсонщини середини XIX ст. є надійним, достовірним та об'єктивним історичним джерелом, яке порівняно широко використовують дослідники. Між тим вона не є частим гостем на уроках історії в загальноосвітніх навчальних закладах. Власний педагогічний досвід і досвід колег переконує, що праця О. Шмідта має посісти належне місце при вивченні історичних предметів у 5-9-х класах, особливо «Історії України» у 9-му класі. Незамінною вона

є при викладанні краєзнавчих сюжетів на уроках, в роботі історико-краєзнавчих гуртків та секцій Малої академії наук.

Для реалізації даної ідеї дозволю висловити побажання викладачам кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету підготувати тематичний курс з методики використання праці О. Шмідта «Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния» під час проходження учителями історії загальноосвітніх навчальних закладів курсів підвищення кваліфікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Боплан Г. Д. де Опис України: пер. з фр. К.: Наук. думка, 1990. 254 с.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. 11. Ч. 1. Херсонская губерния / сост. Ген. штаба капитан Рогачев и штабс-капитаны фон-Витте и Пестов. С.-Петербург: Департамент Генерального штаба, 1849. 4, 229 с.
3. Історія України. Всесвітня історія. 5-9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. [2017 р.] [URL:14.history.5-9 klas-21.05.2017finish\(3\)-Microsoft World.](#)
4. Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 6. Екатеринославская губерния. СПб: Типография Департамента Генерального штаба, 1862. 360 с.
5. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XLVII Херсонская губерния. СПб: Издание Центрального Статистического Комитета, 1904. [6], XVI, 319 с.
6. Розанов В. Ф. Историческо-хронологическое описание церквей епархии Одесской и Таврической. Одесса, 1848. 71 с.
7. Розанов В. Ф. Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый. Одесса: Гор. тип., 1851. 53 с.
8. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823 гг. В 2 ч. Ч. 1. 1731-1796 гг. Одесса: Гор. тип., 1836. 305 с.; Ч. 2. С1796 по 1823 гг. Одесса: Гор. тип., 1838. 362 с.

9. Скальковський А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Чч. 1-2. Ч. I. География, этнография, народосчисление Новороссийского края. Одесса: Гор. тип., 1850. 370 с.; Ч. II. Хозяйственная статистика. Одесса: Типография Францова и Нитче, 1853. 562 с.
10. Шмит А. Отрывки из статистического описания Херсонской губернии и Одесского градоначальства. Одесса: Типография Л. Нитче, 1860. 16 с.
11. Шмит А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Ч.1. СПб: Военная типография, 1863. 632 с.
12. Шмит А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Ч.2. СПб: Типография Каменовского, 1863. 1022 с.

Література

13. Александр Оттович Шмит (1833-1916). *Биографический словарь. Высшие чины Российской империи.* М., 2017. Т. 3. С. 508.
14. Бачинский А., Ващенко В., Кульчицкий С. Изменения административно-территориального деления Одесщины (конец XVIIIв. – 1975). *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах.* Одеса, 2012. Вип. 13. С. 40-60.
15. Водотика С. Г. Історія Херсонщини XIII-XIX ст. Підручник. Херсон: ПРІПО, 2001. 176 с.
16. Водотика С. Г. Історія Херсонщини від ліквідації Запорожжя до відміни кріпацтва в Російській імперії (1775-1861). *Херсонщина від найдавніших часів до сьогодні.* Херсон: ПП «Вишемирський», 2014. С. 82-212.
17. Водотика С. Г., Водотика Т. С. Поляки у Херсоні за Всеросійським переписом 1897 р. *Південний архів. Зб. наук. праць. Історичні науки.* Херсон: Вид-во ХДУ, 2004. Вип. 16. С. 135-139.

18. Водотика С. Г., Водотика Т. С. Херсон. *Енциклопедія історії України*. К.: Наук. думка, 2013. Т. 10. С. 363-372.
19. Водотика С. Г., Савенок Л. А. Походження кримських караїмів: аналіз існуючих концепцій і шляхи пошуку істини. *Чорноморський літопис. Науковий журнал*. Миколаїв: ЧДУ ім. П. Могили, 2011. Вип. 3. С. 88-92.
20. Герінбург О. В. Стан демографічної ситуації в Херсонській губернії за працями російських статистиків ХІХ ст. *Південний архів. Зб. наук. праць. Історичні науки*. Херсон: ХДУ, 2007. Вип. XXV. С. 30-37.
21. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. К.: УРЕ, 1972. 687 с.
22. История Отечественного судостроения в 5 т. Т. I. Парусное и деревянное судостроение IX-XIX вв. СПб: Судостроение, 1994. 472 с.
23. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.). М.: Наука, 1976. 301 с.
24. Каминская Н. И. Становление и развитие кредитно-финансового дела в России XVIII – начала XX в. (Историко-экономическое исследование): автореф. дис. ... д-ра экон. наук. М., 2004. 40 с.
25. Петрова И. В. Повседневная жизнь украинских крестьян по материалам военно-топографических описаний XIX в. *Краєзнавство*. К., 2010. № 3. С. 123-132.
26. Сидорович Е. С. Французские промышленники и мастера на Юге Украины в конце XVIII – первой половине XIX в. *Ученые записки Витебского государственного ун-та*. Витебск, 2016. Т. 21. С. 11-14.
27. Стельмах М. Велика рідня. Твори у 7 т. Тт. 2-3. К.: Дніпро, 1982-1983.

28. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія». 1764-2014 рр. Ювілей на крові. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. 116 с.
29. Чорна Л. М. Промисли та ремесла сільського населення Херсонської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Чорноморський літопис. Науковий журнал*. Миколаїв: ЧДУ ім. П. Могили, 2014. Вип. 9. С. 110-118.
30. Шитюк М. М., Щукін В. В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX ст. Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2008. 220 с.

Електронні ресурси

31. Шмит А. О. 1833-1916: Военные деятели. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/voennye-deyateli-ofitcerskij-korpus/voennye-deyateli-ria?d=7835>.
32. Шмит Александр Оттович. Русский полк. URL: <http://regiment.ru/bio/SH/68.htm>.
33. Шмит Отто Карлович. Полк. Биографии. URL: <http://regiment.ru/bio/SH/330.htm>.
34. Шмит А. Рыбные промыслы [уривок з «Материалов для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния». Ч. 2. С. 273-284]. URL: <http://histfishing.ru/biblio/novoe-i-novejshee-vremya-rybnaya-promyshlennost-i-ee-issledovaniya-izdaniya-do-1917-g/shmidt-a-materialy-dlya-geografii-i-statistiki-rossii-xersonskaya-guberniya-razdel-rybnye-promyslyr.html>.

ДОДАТОК А

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Чаура Жинна Анатоліївна,
учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, УСВІДОМЛЮЮ, що академічна
добročесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
  - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
  - принципів та правил академічної доброчесності;
  - нульової толерантності до академічного плагіату;
  - моральних норм та правил етичної поведінки;
  - толерантного ставлення до інших;
  - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
  - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
  - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
  - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
  - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
  - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
  - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
    - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
    - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
    - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
    - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
    - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
    - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
    - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
    - не підроблювати документи;
    - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
    - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
    - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
    - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
    - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
    - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
    - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

25.09.2020
(дата)

(підпис)

Жинна ЧАУРА
(ім'я, прізвище)

